

FRÅN PODIUMTEMPEL TILL CENTRALKYRKA. OM DEN SENANTIKA KYRKOARKITEKTURENS UTVECKLING I DAGENS ARMENIEN

Jesper Blid Kullberg

Enligt lokal tradition var Armenien den första provinsen att kristnas inom Romarriket och den moderna republiken (som delvis motsvarar den romerska provinsen) bevarar ett unikt tidigkristet kulturarv.¹ Dussintals kyrkor står fortfarande i utmärkt skick p.g.a. oavbrutet användande. Inom gränserna för det moderna Armenien kan vi därför tydligt se hur senromerska kyrkor stilistiskt (delvis) utvecklades ur polyteistisk tempelarkitektur till den ikoniska typen av centralbyggnad, som uppkommer på 600-talet. I denna korta exkurs kommer vi att fokusera på tre välbevarade strukturer: basilikan i Yererouk, den fyrklöverformade Mokhrenis-kyrkan och slutligen den fortfarande verksamma St:a Hripsimé i Echmiadzin.

Senantikens Armenien var en politisk oroshärd, en ofta isolerad buffertzonen mellan dåtidens militära dominanter: romare och sasanider. Kulturellt fanns dock ventiler, och den tidiga kyrkoarkitekturen speglar främst kontakter med norra Syrien, Edessa i Mesopotamien samt Caesarea i Kappadokien (de två senare är idag belägna inom

---

¹ Enligt traditionen kristnades Armenien redan 301 av nationalhelgonet Gregorios Ljusbringaren.

Turkiets gränser).² Även om Armenien under större delen av senantiken var en del av det nyersiska Sasanidriket, så fanns det sedan tidigare en väl etablerad romersk monumentalarkitektur i området. Det främsta exemplet, som idag går att bese, är templet i Garni utanför huvudstaden Jerevan (*Fig. 1*).

Fig. 1. Podiumtemplet i Garni,
1:a århundradet e.Kr.

Jag kommer att argumentera för att denna romerska stil kan ha varit en viktig delkomponent i utvecklingen av en inhemska, kristen arkitektur under 400-talet. Detta är en hypotes, som framförallt bygger på mina egna observationer och antaganden. Vi bör emellertid räkna med en rik blandning av stilinfluenser även från tidigare nämnda områden utanför dagens Armenien. Studiet av den senromerska kyrkoarkitekturen i regionen har dominerats av stilistiska studier, dvs. stiltypologier, som knutits till ungefärliga dateringsförslag. Detta är en vanskelig dateringsmodell och det är att föredra kompletteringar av arkeologisk och epigrafisk karaktär. Ett vanligt sätt att datera armeniska kyrkor är att använda inskriptioner, men metoden är först gångbar från 600-talet då det egna skriftspråket hade fått ett bredare

---

² Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 4:e rev. uppl., New Haven & London: Yale University Press 1986, 321–330.

genomslag.³ Tidigare var grekiskan språket för både officiella dekret och dedikationsinskrifter, men endast ett fåtal av de äldsta kyrkorna bär spår av sådan typ. Från ett arkeologiskt perspektiv är de nu rådande dateringarna för de två först behandlade kyrkorna (Yererouk-basilikan och Mokhrenis-kyrkan) att anse som osäkra eftersom de är utförda helt på stilistiska grunder.

En bevarad, tidig grekisk inskrift, vilken tyvärr är sekundär och därför inte avslöjar en exakt datering, är placerad på den gåtfulla basilikan i Yererouk i nordvästra Armenien. Yererouk ligger c:a 5 km från staden Ani (idag i östra Turkiet), som senare blev den medeltida armeniska huvudstaden. Den treskeppiga basilikan i Yererouk är en välbevarad ruin och är berömd för sin arkaiska, tempelliknande plan (Fig. 2 & 3:1).⁴

Fig. 2. Kyrkan i Yererouk, troligen 400-tal e.Kr.

---

³ Det armeniska skriftspråket ska enligt armenisk tradition ha utvecklats c:a 400 e.Kr. av munken Mesrop Mashtots. Även grekiska användes fortfarande i vissa inskrifter under 600-talet t.ex. i katedralen i Zvartnots, uppförd mellan 641–661.

⁴ Liknande kyrkor finns även att bese i Aparan, Ashtarak och Eghvard; Murad Hasratian, *Early Christian Architecture of Armenia*, Moskva: Incobook 2010, 58–59, 107, 109–111.

Det har föreslagits att kyrkan ersatte ett äldre, romerskt tempel från 200-talet e.Kr. Yereroukbasilikan uppfördes troligen under sent 400-tal, och är belägen på ett sex trappsteg högt podium (c:a 2.1 m), och har sannolikt varit flankerad av två, på långsidorna placerade, exteriöra kolonnader.⁵ Mellan långsidornas yttre kolonnader och kyrkväggen skapades således halvöppna, korridorliknande *parekklesia*, som i öster avslutades i mindre absidioler. Man antar att även dessa utrymmen användes för liturgiska ändamål, men av idag okänd karaktär. Kyrkan är ovanligt stor för regionen och mäter c:a 40 x 28.2 m, och har ett massivt västverk bestående av två stycken, minst två våningar höga torn. Tornens placering på var sida om en bred vestibul är inte inhemskt utan har sina förebilder i Anatolien.⁶ Kyrkan var sannolikt täckt av ett trätak, emedan murade rundbågiga tunnvalv är den vanligaste taklösningen bland tidiga armeniska basilikor.⁷

Yereroukbasilikan är byggd av rätvinkliga kvaderblock, vilket var en vanlig tradition i det östra Medelhavsområdet. I det armeniska området kommer denna byggnadsteknik att bli praxis även under medeltiden. Det ger ett ålderdomligt intryck och erbjuder en stark kontrast mot västra Medelhavsområdets senantika tradition att bygga i tegel och kalkbruk. Det är kanske inte så förvånande att forskare under tidigt 1900-tal därför ansåg att den armeniska kyrkoarkitekturen låg till grund för den senare västeuropeiska romanska stilen (vilket inte längre är en gångbar hypotes). Sättet på vilket byggnadsblocken i Yererouk-basilikan är huggna tyder på hantverksmässiga influenser från Kappadokien i centrala Anatolien.⁸ Kyrkans interiör är uppdelad i tre skepp, varav de smala sidoskeppen avslutas i rektangulära *pastophoria*, sakristior, och mittskeppet av en större korabsid. Interiören, som utformas för att vara liturgins skådeplats, var därför väl anpassad till kristet kultbruk, medan exteriören vittnade mer om forna tiders podiumtempel liksom det tidigare nämnda i Garni.

---

⁵ För diskussioner kring kyrkans datering cf. Agopik & Armen Manoukian (red.), *Documenti di architettura Armena: Ererouk*, Milano: Edzioni Ares 1977, 25; Hasratian, *Architecture of Armenia*, 58.

⁶ Krautheimer, *Architecture*, 322.

⁷ Hanspeter Hanisch, *Über das Wirken armenischer Bauhandwerker im früher Mittelalter. In memoriam Josef Strzygowski*, Bregenz: Vorarlberger Landesmuseum 2009, 17.

⁸ Krautheimer, *Architecture*, 322.

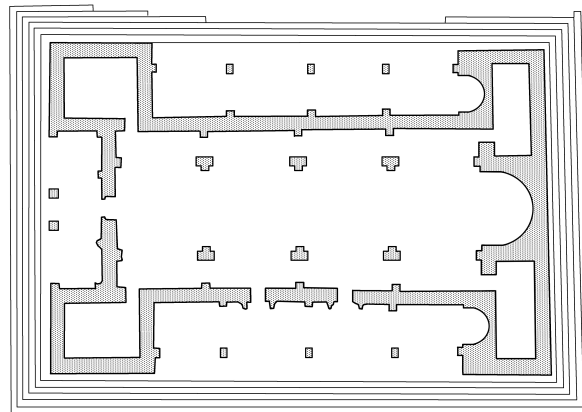
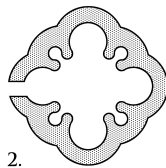

Fig. 3:1
Plan över
Yereroukbasilikan

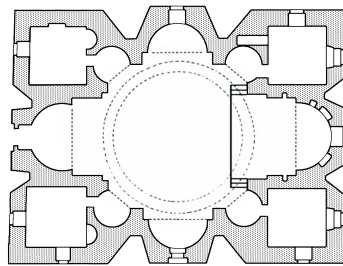
Fig. 3:2
Mokhrenis-
kyrkan

Fig. 3:3
St:a Hripsimé i
Echmiadzin⁹

1.

2.

3.

⁹ 3:1 efter Hasratian, *Architecture of Armenia*, 111; 3:2 efter Murad Hasratian, "The Newly-Discovered Church of Mokhrenis and the Genesis of the Monuments of the Tetraconch Type with Corner Niches", i: *The Fourth International Symposium on Armenian Art*, Yerevan 1985, 163; 3:3 efter Josef Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien: Anton Schroll 1918, 142.

Mycket av den arkitektoniska skulpturen i Yereroukbasilikan förefaller influerad från norra Syrien och området kring Aleppo. Liknande fönsteromfattningar kan t.ex. ses i den berömda 400-talskyrkan i Qalbloze.¹⁰ Det bör i sammanhanget nämnas att även i det syriska området finns det indikationer på att den äldre, polyteistiska tempelarkitekturen har inspirerat utformningen av tidiga kyrkor, något som generellt är svårare att belägga i det västra Medelhavsområdet.¹¹

Parallellt med etableringen av basilikan inom det armeniska området sprids en mindre, fyrklöverformad byggnadstyp (på grekiska kallad *tetrakonchos*), som användes för kristna sammankomster. Tetrakonchen uppkom redan under sent 200-tal inom den romerska badhusarkitekturen (där ofta använd som ångbastu, *sudatorium*), men blev från 300-talet en favoriserad byggnadstyp inom den tidiga kristenheten.¹² Tetrakonchens centraliserade karaktär gjorde den särskilt populär som dopkapell och *martyrion*, men i det armeniska området användes den dock främst som församlingslokal.

I detta sammanhang vill jag diskutera ett mindre känt, men intressant exempel – Mokhrenis-kyrkan (Fig. 3:2). Denna kyrka förefaller vara en av de äldsta av sitt slag och har sannolikt stått som förbild för andra, berömda kyrkor i regionen. Mokhrenis-kyrkan dateras på stilistisk grund till 500-talets andra hälft.¹³ Kyrkorummet är komponerat av fyra större absider, som är orienterade efter kardinalriktningarna. Dessa är i sin tur flankerade av mindre, absidala nischer, som avslutas i tromper (små valvbågar), som bär upp centralkupolen. Kyrkan äntades från väster, och koret låg i öster, vilket tidigt blir praxis inom den bysantinsk-armeniska kyrkostilen. Väggarnas tjocklek

---

¹⁰ Manoukian, *Documenti*, 8–9. För mer information kring kyrkan i Qalbloze, se t.ex. Christine Strube, *Die «Toten Städte». Stadt und Land in Nordsyrien während der Spätantike*, Mainz am Rhein: Zabern 1996, 61–64.

¹¹ Se exemplet med templet i syriska Slim i Kevin Butcher, *Roman Syria and the Near East*, London: British Museum 2003, fig. 186.1.

¹² För en redogörelse över byggnadstypens uppkomst och användningsområden samt för komparanda, se Jesper Blid, *Felicitum temporum reparation: Labraunda in Late Antiquity (AD c. 300–600)*, Stockholm: Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm University 2012, 82–88.

¹³ Hasratian, "Church of Mokhrenis", 161–164.

varierar mellan 110–130 cm för att kunna bära de solida valven. Man kan kanske tala om en regional motsvarighet till 500-talskyrkan Hagia Sofia i Konstantinopel (uppförd 532–537 av Justinianus I). Den armeniska tetrakonchen brukar vanligtvis vara inskriven i en rätvinklig exteriör, men Mokhrenis-kyrkans böljande ytterväggar ligger närmre diffusionens ursprung i Anatolien, Mesopotamien och norra Syrien.¹⁴

När Bysans föll in i recession och stagnerande byggnadsaktivitet mot slutet av 500-talet blev Armenien ledande inom utvecklingen av östkristen arkitektur. Särskilt perioden 610–670 vittnar om en rik glansperiod, vilken upphör med arabernas erövring av regionen.¹⁵ Det skulle dröja 200 år, innan området igen blev ett autonomt territorium. Under 800-talet bröt sig slutligen Armenien loss från Abbasidkalifatet och kom huvudsakligen att styras av en inhemsk feodaladel, som investerade stora summor i kyrkobyggnationer.

En kyrka från det kulturellt rika 600-talet, som fortfarande används, är St:a Hripsimé i Echmiadzin (*Fig. 3:3*). Kyrkan uppfördes 618 och uppvisar en fulländad symbios mellan de armeniska basilika- och tetrakonch-traditionerna. Den rätvinkliga, rektangulära exteriören, som mäter 22.87 x 17.69 m (*Fig. 4*),¹⁶ inrymmer en interiör uppbyggd av komplexa geometriska former, vilket skapar en kännbar kontrast i rytmen mellan det strama skalet och det böljande, inre kyrkorummet. St:a Hripsimé är invärtes, liksom Mokhrenis-kyrkan, en tetrakonch med små absidala nischer mellan varje större absid. Den begränsade golvarealen inne i kyrkan kompenseras av valvens höjdverkan med fyra halvkupoler, som gemensamt bär upp kyrkans centralkupol (*Fig. 4*). Trots att St:a Hripsimé inte per definition är en basilika utan snarare en centralkyrka, så finns det ändå en bevarad, till synes basilikal, axial orientering genom byggnaden. Den västra ingången är motställd korabsiden i öst, vilken flankeras av rätvinkliga sakristior, som i Yereroukbasilikan. Vestibulen är inramad av kapell med motsvarande utformning som kring koret. Även denna komposition känns igen från

---

¹⁴ För ett representativt urval av tidigkristna *tetrakonchoi* inom det romerska riket och dagens Armenien, se Elif Keser-Kayaalp, *Church Architecture of Northern Mesopotamia AD 300–800*, Ph.D. diss., University of Oxford 2009, pl. 46.

¹⁵ Cyril Mango, *Byzantine Architecture*, Milano: Electa 1978, 98.

¹⁶ Strzygowski, *Baukunst*, 92–94.

Yereroukbasilikan. De norra och södra absiderna kring St:a Hripsimés centraltravé skapar en korsarms-funktion vilken tillåter fler besökare, och därmed en större församling, att delta i liturgin. Denna lösning var sannolikt en spatial kompromiss, som ansågs nödvändig i övergången från traditionell basilika till centralkyrka. Även Yereroukbasilikans podium har bevarats i St:a Hripsimé och andra samtida kyrkor, om än reducerat till en trappliknande sockel.

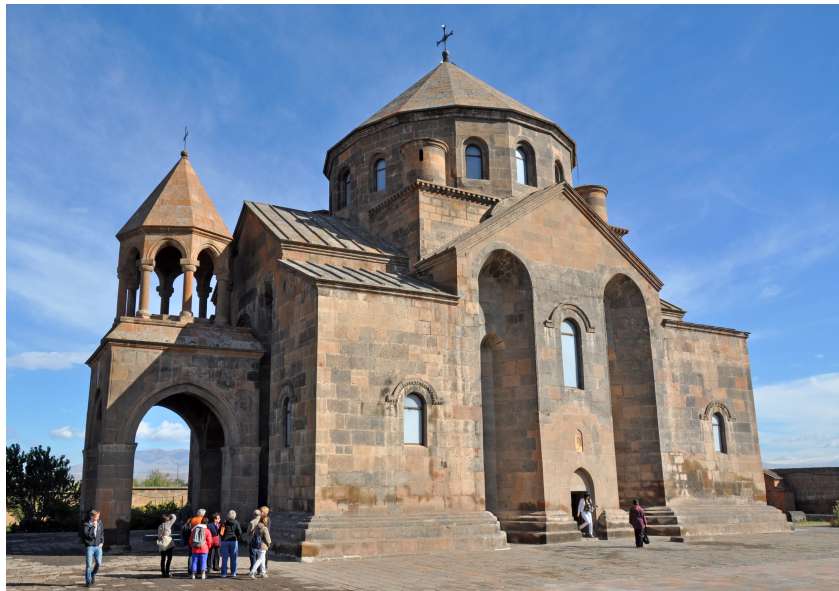

Fig. 4. St:a Hripsimés exteriör.

Denna korta redogörelse för några av huvuddragen inom utvecklingen av den tidigkristna arkitekturen i dagens Armenien lägger vikt vid ursprunget i det antika podiumtemplet. Det som bibehölls av detta var i huvudsak exteriören. Yereroukbasilikan bevarar både podiet och *peristylen* (en exteriör kolonnad), vilket var en viktig del av den lokala romerska tempelarkitekturen. Den andra större stilförebilden inom den tidigkristna arkitekturen var tetrakonchen, den fyrklöverformade centralbyggnaden. Det som bevarades av antikens tempel i den färdigutvecklade 600-talsstilen, vilken blev en hybrid mellan basilika och tetrakonch, var framförallt podiet, eller snarare den breda trappstegsformade sockeln, som kyrkorna från denna tid i regel vilar på.

Dispositionen av kyrkorummets övergripande interiör var emellertid utformad för att passa den kristna liturgin och har sina rötter i Anatolien och norra Syrien snarare än i det för-kristna podiumtempel. Det förefaller dock som att det liturgiska möblemanget och sanktuariets utformning med krypta och upphöjt kor snarare har inspirerats från Det heliga landet, och mer specifikt från betydelsefulla, senromerska kyrkor i Jerusalem och Betlehem.¹⁷

Fig. 5. Interiören i Sta Hripsimé.

---

¹⁷ Thomas F. Mathews, *Art and Architecture in Byzantium and Armenia*, Aldershot: Variorum 1995, 204–205.